

«ШОВКОВА» РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІЯСПОРИ

Роман Сербин

Квебекський університет у Монреалі.

Ярослав Харчун

Канадське Міжнародне Радіо.

Монреаль, Канада

— 1993 —

... Німець скаже: «Ви могли!»

— «Могли, могли». . .

Тарас Шевченко

Упродовж довгих років боролася українська діаспора, щоб затримати українську мову, культуру і своє українське обличчя. В Канаді англomовне оточення постійно вело стихійний, а давніше навіть відверто цілеспрямований наступ на нашу мову. Пригадаймо собі лише закриття україномовних шкіл в Манітобі 1916 р. Ще до п'ятдесятих років цього сторіччя люди втрачали працю, якщо трималися при своєму українстві, їм доводилося міняти прізвища, аби не втрачати шансів на підвищення на місцях праці, вчителі у школах нерідко забороняли дітям розмовляти по-українському на перерві. Тиск на «іногородців» був відвертий і грубий, аж поки не настали новітні часи, коли Захід пройнявся філософією людських прав, а Канада, прийнявши політику «мультикультуралізму», навіть почала давати фінансову допомогу етнічним меншостям, які бажали далі плекати свою материнську мову. І в той же час прийшла нова загроза українській мові: із зрусіфікованої України ширилися підступні тенденції глибинної мовної русифікації.

Українська діаспора ніколи не втрачала духового зв'язку з країною своїх батьків і дідів. Чи це були селяни, які шукали вільних земель в Канаді, чи політичні втікачі, змушені до виїзду окупаційними режимами, українські переселенці і їхні потомки в Канаді дбали про долю українського народу й уболівали за зрусіфіковану Україну. Можливості прямої допомоги далекій Бать-

ківщині були обмежені, але між ними чи не найважливішою уважалося зберігати мову діаспори від англійщення і від російщення. Тому, коли з України час від часу навідувалися до нас науковці, в тому числі й лінгвісти, які боронили зрусифікований варіант своєї мови, то діаспора відносилася до них із зрозумінням, пояснюючи їхнє ставлення до мовної теми колоніальним станом України: так їх примушували говорити, або ж вони не мали змоги краще вивчити матеріал. Всім було зрозуміло, що режим старався звести українську мову до мови *окраїни* совітської імперії, і тому Україні накладався «совокраїнський» правопис. Вважали, що все зміниться, коли Україна стане вільною.

І ось пройшло вже більше року, відколи Україна проголосила незалежність, але з прикрістю доводиться ствердити, що мовна ситуація в діаспорі не поліпшилася, а погіршилася. Бо вже протягом кількох років русизми, яких ніколи не було чути в діаспорі, знаходимо в газетах, в радіо- і телевізійних програмах, у церкві і на громадських сходах. Не піддавалася колись діаспора царським і совітським Валуївським указам, а тепер не може втриматися проти розкладу «зі середини». Не один ставить собі запитання: «І чи треба було чекати на самотійність України, щоб опинитись під тиском <шовкової русифікації>?».

Після короткого «медового місяця» діаспори з Україною прийшли моменти розчарування. Діаспору непокоїло, що денаціоналізація України зайшла далеко далі, як цього можна було сподіватися, але ще більше боліло їй те, що совітському режимові вдалося притупити в українській інтелігенції відчуття пошани і любови до своєї мови та бажання відчистити її від русизмів. Бо як інакше можна пояснити появу того компромітуючого проекту правопису, що його запропонував київський інститут Мовознавства два роки тому? Правописну комісію довелося розпустити, а в Україні й далі панує

правопис колоніальної доби. І хоча букву «ґ» ніби-то «регабілітовано», то її не впроваджують в друк навіть ті видавництва, які користуються західними комп'ютерними програмами, в яких уже давно були вставлені всі букви всіх словянських мов, а в тому числі й буква «ґ». На «совокраїнський» правопис перейшов — після повернення на Батьківщину — журнал «Сучасність» (чи не був це крок назад в мовній політиці незалежної України та патріотичної інтелігенції діаспори?). А в місті Торонто вже другий рік виходить цікава інформативна газета «Україна і світ», яка нав'язує діаспорі зрусіфікований правопис.

Мова не може бути монополем лінгвістів. І тому бажано, не входячи в надто технічну дискусію, представити деякі видимі приклади «шовкової русифікації», які, ми віримо, турбують не лише нас, але й всю свідому українську діаспору.

Про «ґ», «г» та ще трішки про «х»

В боротьбі діаспори проти русифікації України символічного значення набрало поборювання заборони букви «ґ». Ця одержимість в обороні нечасто вживаної літери не раз дивує гостей з України. «Лише діаспорі потрібна буква «ґ», — недавно заявив в телевізійнім інтерв'ю український літературознавець, — Україна ж без неї може обійтися.» Насправді ж, усунення «ґ» з української мови мало далекосягаючі наслідки саме таки для української мови в Україні, а не в діаспорі. Викинувши літеру «ґ», русифікатори спотворили вживання літер «ґ» і «х» та зблизили українську мову до південноросійських говірок. Викинення «ґ» також утруднило транслітерацію, або спосіб переписування слів з української мови на чужоземні та з чужоземних на українську. Зно-

ву ж таки, донедавна від такої транслітерації хворіла Україна, бо діаспора таку «совокраїнську» транлітерацію відкидала.

Як відомо, в транслітерації слів з одної мови на іншу підшукуємо букви, які зображують ті самі або близькі між собою звуки (лінгвісти звуть їх фонемами і позначають буквами в квадратних дужках, напр., [г]). Українське «Богдан» стає англійським «Bohdan», а англ. «Harvard» – укр. «Гарвард», і т. п. На труднощі натрапляємо тоді, коли фонема мови-джерела не має відповідника у мові-рецепторі. Чим більше є в даній мові фонем і відповідних їм букв, тим легше транслітерувати на ту мову з інших; усунення букв збіднює мову і уводить плутанину при транслітерації. Це відноситься і до слів зі звуками [г], [ґ], [х] які зображуємо на письмі відповідними буквами «г» – *газца*, «г» – *горох*, і «х» – *хата*, .

Коли порівняєте українську мову з чотирма мовами (англійською, французькою, німецькою і російською), які часто доводиться вживати при транслітерації, то побачимо, що з погляду фонетики найбільше подібна до української є німецька, бо лише в ній знаходимо всі три фонemi — [г], [ґ] і [х], представлені латинськими буквами «g», «h», «ch».

Англійська мова має звуки [г] і [ґ], яким відповідають латинські букви «g» і «h»; не властива англійцям фонема [х], але при транслітерації чужомовних слів вони представляють цей звук буквосполукою «kh».

Найвіддаленіша від нашої в фонетичному відношенні французька мова має тільки звук [г] – «g». Але як історичний залишок французу зберегли букву «h», і хоча вона не вимовляється, то все ж таки могла б послужити при транслітерації українського «г». Не знає французька мова звуку [х], тому й не може бути йому еквівалентної букви. Не можемо для цього використати латинську букву «x», тому що її вимовляють як [гз] або [кс].

В російській мові спільні з українською звуки [x] — *хватит*, та [г], але останній на письмі відтворюють буквою «г» — *год*, що звучить як [год].. Звук [г] існує лише в південноросійських діалектах. (В минулому столітті російські лінгвісти рекомендували вимовляти по-південному слово *Господь*, а також вигук *ого!*) Тут важливо наголосити факт, що російська мова, яку вживають в Україні (росіяни й українці), за вимовою належить до південноросійських діалектів, бо російську букву «г» вимовляють тут не як [г], але як [г]. Отже, викинувши українську букву «г», русифікатори візуально ототожнили українську букву «г» – [г] з російською буквою «г» – [г], при чому звели її до вимови типової для «южнорусского наречия».

Підсумовуючи сказане вище, можемо представити співвідношення фонем і літер у названих п'ятих мовах наступною таблицею:

ТАБЛИЦЯ І: ФОНЕМИ [Г], [Г], [Х]
ТА ВІДПОВІДНІ БУКВИ В П'ЯТЬОХ МОВАХ

Мова	фонема*	буква	фонема*	буква	фонема*	буква
Укр.	[г]	«г»	[г]	«г»	[х]	«х»
Нім.	[г]	«g»	[г]	«h»	[х]	«ch»
Англ.	[г]	«g»	[г]	«h»	—	—**
Фран.	[г]	«g»	—	— ***	—	—
Рос.	[г]	«г»	—	—	[х]	«х»

* Умовні знаки фонем тут вжито українські.

** Неіснуючий звук [х] тут часто передають буквами «kh».

*** Буква «h» цілком беззвучилася у сучасній французькій мові, хоча деякі філологи твердять, що вона трохи чутна у словах типу «*Le Havre, la haine, la hache*».

З цієї таблиці можна зробити декілька висновків щодо транслітерації з української на вказані західні мови, і навпаки:

1. В усіх цих мовах є один спільний звук – [г], і тому він ніколи не є проблемою в транслітерації: латинська буква «g» відповідає українській букві «г». На українську мову слід перекладати англ. *Gordon* – *Гордон*, фр. *DeGaulle* – *ДеГоль*, нім. *Leipzig* – *Ляйпціг*. В усіх цих трьох мовах українське ім'я *Гонта* буде *Gonta*. Тут треба зазначити, що виняток становлять чужомовні слова зі звуком [г], запозичені в давніх часах. В тих словах часто прийнято звук [г].-логіка, газета (але *Гага*, а не *Гаага*!).
2. Немає труднощів щодо транслітерації на українську мову звуку [г]: англ. *Hunter* – *Гантер*, фран. *LeNavre* – *Гавр*, нім. *Hopnesker* – *Гонекер*. Українські слова з буквою «г» транслітеруються без проблем на англ., фран. і нім.: *горілка* – *horilka*.
3. Звук [х] трапляється лише в німецькій мові, тому нім. *Chimsee* можна писати як *Хімзее*. Український *Харків* можна перекладати на *Kharkiv* в англ. і фр. мовах, та *Charkiw* в німецькій.

З цього бачимо, що буква «г» є конечна для правильної транслітерації слів, в яких знаходимо не лише звук [г], але також [г] і [х]. Бо якщо не має букви «г», тоді треба заступати її або «г» або «х». Викинувши букву «г», русифікатори довели українську мову до такого абсурду, що спотворили ім'я *Hemingway* (вимовляється: [гемінґуї]) на *Хемінґуей*. Чому це так сталося? Відповідь дуже проста.

З причин найкраще відомих їм самим, літератори перекладали ім'я відомого письменника на українську мову не з американського оригіналу, а калькували його з російської транслітерації – *Хемингуей*. Зауважмо, що в російській мові така транслітерація є нормальною, бо відповідає російській звуковій системі. Не маючи фонем [г], росіяни мусіли вибрати між найближчими звуками, себто [г] і [х]. Розуміється, що [г] є ближчим до [х] ніж до [г] і тому цілком слушно писати в російській мові *Хемингуей* [хемінґуей]. Але ж при чому ж тут *Хемінг-*

уєй в українській мові, коли вона має і «г» і «ґ»? Мусить дуже легко прийматися «шовкова русифікація» (це вже не Валуєвська-погромницька!), коли одина з провідних постатей українського відродження могла нас запевняти, що «до Хемінґуея так вже привикли в Україні, що міняти неможливо». А що вже казати про рукою написаний заголовок в «Літературній Україні», «Гуд бай Америко, гуд бай».

Правда, трапляється і правильна транслітерація «h» на «г»: *Hamilton* – Гамільтон, *Harvard* – Гарвард, *Hitler* – Гітлер, та «напівспечений» *Гамбург* – *Hamburg* (повинно бути *Гамбург*). Але й тут заслуга не українських мовознавців, бо це ще одна калька з російської. Справа в тому, що російський правопис давніше засвоєні слова з буквою «h» часто транслітерує через «г», тобто з вимовою [г]: *Гитлер*, *Гарвард*, *Гамильтон*, *Гамбург*, що звучать відповідно як [Гітлер, Гарвард, Гамільтон, Гамбург]. А за росіянами й українці, які приїжджають з України, часто вимовляють «Гамільтон» і «Гарвард»...

Англійська буква «w» та українська фонема [ʏ]

Hemingway може нам послужити для ілюстрації ще однієї аномалії англійсько-української та українсько-англійської транслітерації. Подібно до проблеми з передачею звуків [г], [ґ], [х], панує непорозуміння з приводу фонем [в], [ʏ], [у].

В українській мові пишемо слово «вовк», уживаючи два рази ту саму букву «в», але фонетично чуємо два різні звуки, які представляються фонемами [в] та [ʏ] – [воўк]. Отже в українській та білоруській мовах є два подібні звуки [в] і [ʏ], які в білоруській мові пишемо двома різними буквами «в», «ў», а в українській лише однією буквою «в». В російській же мові є лише один звук [в] і лише одна буква «в».

В англійській мові, так як і в українській і білоруській, є два подібні звуки, які відповідають українським і білоруським [в] і [ў]. При тому англійська мова, подібно до білоруської (але на відміну від української) на ці звуки має дві різні літери, — «v», «w».

Підсумовуючи, співвідношення фонем і літер у названих трьох мовах можна представити наступною таблицею:

ТАБЛИЦЯ II: ФОНЕМИ [В], [Ў], [У]
ТА ВІДПОВІДНІ БУКВИ В ЧОТИРЬОХ МОВАХ

Мова	фонема*	буква	фонема*	буква	фонема*	буква
Укр.	[в]	«в»	[ў]	«в»	[у]	«у»
Білор.	[в]	«в»	[ў]	«ў»	[у]	«у»
Англ.	[в]	«v»	[ў]	«w»	[у]	«oo»
Рос.	[в]	«в»	—	—	[у]	«у»

* Умовні знаки фонем тут вжито українські.

Знову ж таки, з цієї таблиці можна зробити декілька висновків щодо транслітерації з української мови на англійську і навпаки:

1. З англійською буквою «v» немає проблеми в транслітерації на жодну зі східнослов'янських мов — їй точно відповідає буква «в».
2. Тому що в російській мові звук [ў] взагалі не існує, то там може бути оправданим транслітерація англійської букви «w» російською літерою «у». В російській мові переклад *Oscar Wilde* — *Оскар Уайльд*, чи *Watergate* — *Уотергейт* має сенс.
3. В українській мові, де «в» нераз вимовляється як [ў], так як англійська буква «w», найкраще перекладати «w» через «в» — [ў]. В деяких позиціях це «в» будуть правдоподібно вимовляти як [в] замість [ў]: Вайтгорс, Веллс, але все ж такий компроміс кращий, ніж «совіт-

ські» варіанти Уайтхорс, Уеллс. Завважмо, що французька мова при запозиченні чужих слів з буквою «w» часом вимовляє їх як [в]: «wagon», а часом як [ў] «Washington». Ще одним можливим способом передачі «w» у деяких позиціях було б подвійне «vv» — Вворен, Оввен — як у словах ввічливий, вважати, співвітчизник, заввага. (Тут була б візуальна подібність до «w» як злиття двох «v».)

В українських словниках, друкованих за совітського режиму, знаходимо деякі виїмки до транслітерації «w» — «у»: Walter Scott, наприклад, перекладається як Вальтер Скотт. Але знову ж таки, це не заслуга українських мовознавців, а лише ще одна калька з російської мови (так в Росії переклали це ім'я в XIX ст. — мабуть з німецької мови — й таким воно залишилося в російській мові по сьогодні).

Щоб покінчити з *Hemingway* -ем звернім увагу на ще одну проблему із його українською транслітерацією. Йдеться про кінцевий компонент *-way*. Буква «w» відповідає звукові [ў], а звучання англійського дифтонга «au», нагадує нашу звукосполуку [ий]. З цього бачимо, що транслітерація «way» через «уей», яка зроблена на підставі російської звукової системи, аж ніяк не відповідає українській. Отже, чому ж тоді не писати *Гемінгвий*, коли це найкраще відповідає англійській вимові? Для декого така за виглядом простонародна українізація чужого слова – уподібнювання його до прізвищ типу *Хвильовий*, *Лозовий* — буде зареволюційною. Довелося б називати торонтонську вулицю «*Vau*» як «*Бий*».

Транслітерація латинських «і» та «у» та проблеми з «і» і «и»

Дотепер ми обговорювали проблеми з деякими приголосними звуками. Не менше таких проблем —

якщо не більше — із голосними [i], [и] української мови. Діаспора вирішила віддавна транслітерувати їх через «і», «у». Це правда, що фонemi, подібні за звучанням до [и], проявляються іноді у англійській (північноамериканській) та французькій мовах: прислухаймося, наприклад, до слів *sick, bit, pit*, чи французьких *mélanger, déranger*. Але заради уніфікації правописної практики ми передаємо «и» тільки через «у». ...Ми — та не всі. Знову ж таки, зрусифіковані українці на Батьківщині звертаються спочатку за «перекладом» до мови «старшого брата», а вже після того транслітерують свої прізвища та власні назви на західні мови. Тому й бачимо на їхніх візитних картках, у їхніх англомовних газетах (а згодом побачимо, мабуть, і в їхніх нових паспортах) такі дивовижі як *Pilipchuk, Zhitomir* та інше. Гірше того — прізвища, які закінчуються на *ий*, спочатку русифікують, а потім подають зросійщений варіант для закордонного вжитку. Тому й бачимо в сучасному «самостійному» державному апараті таких осіб, як *Lanovoу, Berezhnoу*. Не милують вони і нас, діаспорних. Співавтор цієї статті вже бачив, наприклад, своє прізвище у варіанті *Serbin*, а пізніше уже в українській мові як *Сербін*.

У той же час у практиці українців на Батьківщині спостерігаємо подвійний стандарт. Так, якщо йдеться про транслітерацію російських прізвищ та імен, там воліють їх українізувати. Очевидно для того, щоб звучали рідніше і прийнятніше. Николай стає Миколою, Пётр — Петром, Владимир — Володимиром, і т.д. Але чи було б великим гріхом проти істини, якби ми писали *Владімір Ленін*, або *Нікалай Рижков*? І знову ж таки — *George'a Grabowicz'a* там знають як *Джорджа Грабовича*, а не як *Юрія* чи *Георгія*. І не *Грабовіча*, звичайно ж. Подвійний стандарт, як бачимо, проходить навіть межею між ім'ям та прізвищем. Усі ці проблеми потрібно негайно полагоджувати — а правописна комісія розпущена і навряд чи збереться найближчим часом.

Скликати ж подібні комісії в діаспорі — справа марна: наш голос відтепер став тільки дорадчим. Дорадчим — для безрадних земляків...

Нові й давніші лексичні проблеми

Читаючи пресу, видану в Україні, а також її передруки в діаспорі, ми сьогодні натрапляємо на велику кількість новозапозичених слів, переважно англійських, без яких українська мова могла б чудово обходитись. На першому місці серед таких зайвих запозичень фігурує слово *лідер*, яке ще кілька років тому вживалося лише у контексті спорту. Там би йому й залишатися — але сучасні журналісти воліють тулити його, куди треба й не треба, зовсім забувши про провідників і керівників. Виглядає, що найдешевший спосіб продемонструвати нині свою ерудицію — це напхати в газетну статтю якнайбільше таких слів, як *бізнес*, *брифінг*, *прес-реліз*, *рейтинг*, *самміт* і тому подібних зайвих англізмів.

Ніяк не можуть зникнути також старі проблеми, успадковані від росіян, які неправильно розуміли чи вимовляли те чи інше чужомовне слово. Не зникає з української «совітської» мови прикметник *датський*, що мало б означати *данський*. Справа в тому, що десь колись російські моряки переплутали почуті ними в західних портах слова *датч* і *даніш*, тобто голляндський і данський. І тому данці стали датчанами (голляндцями ніби-то), а їхня мова — датською, а не данською. І знову ж таки — навіщо нам давні російські помилки? Трохи інакше виникла незручна для українців назва Персидська затока, що теж існує у «совітському» мововжитку. Росіяни, які колись запозичали багато французьких слів, спочатку перетворили *Golfe Persique* у *Персикский залив*, а тому що *Персикский* важко вимовляти, то на місці першого «к» з'явилося етимологічно

невмотивоване «д». Українці ж віддавна знають Перську затоку, а тому їй не потребують ніякого франко-російського посередництва.

Прикладів того, як шкодить нашій мові посередництво «великого, могучого», але — додамо від себе — «не вполне благоустроенного русского языка», можна на-збирати на цілу монографію. Завершити ж варто ще згадкою про один випадок, що набрав присмаку міжнародного політичного конфузу. Коли генерал-губернатор Канади Рамон Гнатишин відвідував Україну, його там часто зустрічали плякатами: «Welcome Governor-General Gnatishin!» Чи ж для того дві генерації Гнатишиних берегли написання свого прізвища — Hnatyshyn — і тим самим муляли очі всім англо-саксам, щоб побачити таку наругу на своїй історичній Батьківщині? А тому, якщо Україна не перестане коситися зором на північ усякий раз, коли йдеться про переклад прізвищ і власних назв, то почнуть з'являтися не тільки статті, подібні до цієї, але й дипломатичні ноти протесту.

Російщення української мови з допомогою російських канцелярських «штампів» — це ще одна тема для дослідження. Для прикладу можна вибрати хоча б один феномен — назвімо його «феноменом <по>». Це не той прийменник «по», який ми споконвіку чуємо в наших мелодійних піснях і приказках: «Люблю дивитися, як ти ідеш по воду...» тощо. Це те «по»-паразит, що його знаходимо в таких конструкціях, як «комітет по пресі», «заходи по збереженню навколишнього середовища», «комісія по промисловості», «комітет ООН по вивченню причин злочинності», «комітет по нагляду...», «комітет по роззброєнню», «комітет по фізкультурі і спорту» — і т.д., і т.п. Їх тепер вже можна назбирати кілька соток. Звідкіля ж взявся «феномен <по>»? Джерела його знайти не важко: вони течуть із сусідського моря. У російській мові «по» вживається частіше і має ширший обсяг синтаксично зумовлених значень, аніж у мові

українській. «Он растет не по дням, а по часам» — каже росіянин про малого хлопця (у нас краще казати «росте, як з води»). «Он не спит по ночам» — а у нас кажуть «він ночами не спить». Але не всі кажуть. Прислухайтесь до гостей з України — і почуєте таке: «Він росте не по днях, а по годинах», «він не спить по ночах». А тому вже тепер треба шукати, чим замінити те «по», якщо воно – бур'ян. Можна пропонувати кілька варіантів — наприклад, зовсім без «по»: «комітет роззброєння», «комітет фізкультури і спорту». Можливі й інші конструкції: «комісія для справ промисловости». Але найкраще було б змінити канцелярський спосіб думання і називати установи і різні «заходи» радикально по-іншому.

«Дев'ятдесят жидів», чи «дев'яносто євреїв»?

Діаспорники, які відвідували Україну за часів Горбачовської відлиги, завважували зубожіння української лексики. В розмові вживалися ті слова, які є ідентичні або подібні до російських, а уникалися ті, яких в російській мові нема. І так, слова «дев'ятдесят» і «жид», які існують в інших слов'янських мовах і завжди існували в українській, сьогодні в Україні проscribeвані неписаним законом. Ще один приклад «шовкової русифікації»...

З «Етимологічного словника української мови», т. 2 (Київ, Академія Наук УРСР, 1985, стор. 22) довідуємося, що слово «дев'ятдесят» знала вже старослов'янська мова та що існує воно по сьогоднішній день в польській – *dziewiecdziesiąt*, чеській – *devadesat*, болгарській – *деветдесет*. Але, згідно зі словником, «у східнослов'янських мовах вживається рідко». «Словник української мови» т. II (Київ, Академія Наук, 1971, стор. 229) поміщує чисельник «дев'ятдесят», при чому пояснює його як «діалектне слово» на «дев'яносто». Як приклад

такого «діалектного» вживання, автор статті використав речення з творів не кого іншого як ... Зерова!

Та не завжди було це слово рідкісне і діалектичне. Недавно видані збірники історичних документів показують, що «дев'ятдесят» вживалося на Київщині ще в шістнадцятому сторіччі. В «Книзі Київського підкоморського суду (1584-1644)» (Київ, Археографічна комісія, 1991, ст. 106) читаємо таку дату: «*Року тисеча пятсот деведесят деветого...*». Вживали це слово на Київщині і в дев'ятнадцятому сторіччі: 1862 р. в Києві вийшла українською мовою «Арихметика» Данила Мороза; в розділі «лічба» знаходимо слово «дев'ятдесят» (стор. 7). «Словарь української мови» Б. Грінченка (Київ, 1909, стор. 407) перекладає українське слово «дев'ятдесят» на російське «дев'яносто», але даремно буде читач шукати в цьому словнику слова «дев'яносто».

Чому ж викидати це старе українське слово з лексики української мови? Аджеж воно створено логічно: кажемо *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, відсімдесят*, то чому не казати й *дев'ятдесят*? До того ж, це слово вживають інші слов'янські мови. Так — інші, але не всі... А головне: його не вживає російська мова. Ось чому треба було усунути «дев'ятдесят» та замінити його «общепонятним» терміном «дев'яносто»!

Подібна доля, але зна багато важливішими наслідками, стрінула слово «жид».

Слово «жид» є спільним в усіх слов'янських мовах: пол. — *Zyd*, чес. — *Žyd*, болг. — *жид*, і. т.п. В цих мовах, так як і в українській, історичне ім'я для цього народу, який великим числом поселився посеред слов'ян ще в середньовіччі, усе було «жид». В жадних з цих мов слово «жид» не є образливим. Але справа представляється інакше в російській мові.

«Этимологический словарь русского языка» М. Фасмера, т. II (Москва, Изд. Прогресс, 1967) пише: «жид, уничиж[ительное], обычно *еврей* ». Подібно

пише «Словарь современного русского литературного языка» т. 4 (Москва, Акад. Наук СССР, 1955): «Жид, Устар[елое], простореч[ие]». Презрительное название еврея. Отже російське слово «жид» є принижуюче і зневажливе. За правильний термін російська мова прийняла слово «еврей», і тому в російській мові треба вживати лише це слово.

А як в українській мові? Загляньмо в словники:

1. «Етимологічний словник української мови», т. 2 (Київ, Академія Наук УРСР, 1985, стор. 196) пояснює, що слово «жид» та його деривати: *жиденя, жидівка, жидівство, жидівча, жидовин*, походять від старослов'янського *жидъ*. Далі читаємо, що слово «запозичено в дописемний період з італійської мови; іт. *giudeo* <еврей> походить від лат. *Judaeus* <іудей, єврей>, яке зводиться до гебр. *iehudi* <іудей>, утвореного від особового імені гебр. *iehuda* <Іуда> (загальне значення <славлений, хвалений>»». Словник додає, що слово – «застаріле».

2. «Словник української мови» т. II (Київ, Академія Наук, 1971, стор. 528) чомусь під словом «жид» відсилає читача до того ж слова в множині, а під словом «жиди» дає дві нотатки: «1) заст[аріле] Те саме що *сврєї*. *А жид старий Ніби теє знає, Дочку свою одиноку В хаті замикає* (Шевч., II, 1953, 158); 2) Образлива назва євреїв.»

Те, що за «совоукраїнським» правописом слово «жид» офіційно уважеться в Україні за образливе, це вже заслуга совітських русифікаторів. Цікаво, що вже в шістдесятих роках дев'ятнадцятого століття цю справу обговорювали між собою редакції двох журналів: представник жидівства, одеський «Сион» і відомий український журнал, петербурзька «Основа». Цю першу публічну полеміку про українсько-жидівські відносини викликав лист до «Основи» студента-жиди, В. Португалова, який запротестував проти вживання журналом слова

«жид». «Основа» пояснила, що в українській мові це одиноке правильне слово, яке від віків уживає український народ, а від нього воно увійшло в українську літературу. На відповідь «Основи» zareагував «Сион» і вневдовзі розгорнулася надзвичайно цікава й жвава дискусія не лише про слово «жид», але й про жидівсько-українські відносини в цілому. (Про цю полеміку за совітських часів в Україні ніхто не писав; зацікавлені можуть познайомитися з цією темою у статті: Roman Serbyn, "The Sion-Osнова Controversy of 1861-1862", in Peter J. Potichnyj and Howard Aster, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspectives*, Edmonton, CIUS, 1988, стор. 85-110.).

Що до самого мовного питання, пов'язаного зі словом «жид», то на цю тему «Сион» дав свій висновок в редакційній статті «<Основа> и вопрос о национальностях», яка появилася 10 вересня 1861 р. Редактор жидівського журналу відкинув твердження Португалова: «П-в вважає вживання слова <жид> в усякому випадку образливим для всіх жидів; [...]. Ми цілком не погоджуємося с п. П-вим. За своїм значенням, слова <жид> и <еврей> не виявляють жодної різниці в етимологічному відношенні». Правда, пояснює автор, в деякі мови увійшли обидві назви, і одна з них набрала образливого забарвлення.

«Але цілком інша справа там, де в народний ужиток увійшла тільки одна назва; там ми не знаходимо жодної причини вимагати, щоб народ і його письменники змінювали свою мову за нашим капризом. Ми вважаємо смішним, коли німецький жид ображається за слово Jude із вуст християнина, в той час як він і сам себе інакше не називає, і [ображається] за слово Judenthum, що в буквальному перекладі значить житівство, що означає всю сукупність його національних і релігійних особливостей. Ми вважаємо смішними процеси французьких жидів

за слово *juif*; не розуміємо, як можна вимагати від поляка, щоб він своє *żyd* замінив словом *starozakonu*, що позначає — і то досить невдало — одну лише релігійну, а не племінну особливість жидів, і визнаємо, що подібна ж вимога до малорусів також позбавлена усякої основи. Навіть у російській мові не завжди слід сприймати слово «жид» у значенні образливому: назва «жид» там більш народна, а «єврей» більш офіційна, і якщо хтось при звичаївся до першої і вживає її тільки за звичкою, то від нього не зовсім справедливо буде вимагати, щоб він змінив свою звичку, набуту ще в дитинстві, з тієї причини, що ми дивимось на неї, як на кривду для нас.»

Якщо «Сион» визнавав, що навіть у російській мові можна було оправдати деякі випадки вживання слова «жид», то тим більше не міг він домагатися усунення цього слова з української мови. І редактор кінчає таким висновком: «Поскілки редакція [<Основи>] доводить, що в слові <жид> немає нічого кривдного і що в південноросійському наріччі не потрібно його замінити ніяким іншим, із нею не можна не погодитися в усьому.»

За перших років совітського режиму слово «жид» ще вживалося українцями як нормальний термін. Доказом цього може послужити київське видання ВУАН 1928 р. під заголовком «Збірник праць жидівської історично-археографічної комісії» Кн. I). Але в другій книзі, виданій кілька років пізніше, слово «жидівської» було вже замінене словом «єврейської»! Ще одним словом русифікаторський режим старався відчужити українців від інших слов'янських народів і прикувати до російського...

Та зречення слова «жид» не таке просте як зречення чисельника «дев'ятдесят». Це потягнення не лише мовного значення. Якщо відкинемо це слово за те, що воно образливе, і засудимо усіх, хто його вживав і вживає — то як з нашою літературою? Чи не уся вона тоді (досо-

вітської доби!) виглядатиме антисемітською? Хіба що будемо її цензурувати і виправляти, за «совокраїнським» правописом! А що коли дитині попаде до рук нецензурований Кобзар?

Висновки

Ця коротка брошура популярного характеру не може охопити всього обсягу проблем, які нагромадилися в українській мові під тиском агресивної, високорозвиненої, державної на протязі кількох віків мови росіян. Статус державної мови дає її носіям відчуття самовпевненості, непомильності в історичній рації їхньої мови. Якщо порівняти це з нашою ситуацією сьогодні, коли українська мова ніби-то стала державною, то замість самовпевненості бачимо там арогантність, зарозумілість її зрусифікованих носіїв, замість відчуття непомильності — невміння визнати свої помилки. Звичайно ж це тому, що кілька віків державності мови — це не те саме, що кілька років. Та й ці кілька років не відзначилися надто великим ентузіазмом нових державників у галузі мовної політики. Вони можуть відповісти нам, що кризова економічна ситуація не залишає часу і коштів на такий люксус, як розбудова і вдосконалення мови. Але в той самий час відомо, що іще від часів старого режиму залишилися в Україні люди, яким якраз і призначено займатися не економікою, а мовою. «Швець, занай своє шевство» — радить українська приказка. Але знай його добре — додамо ми від себе. Не може бути оправданням те, що економічна ситуація чогось не дозволяє: філолог не змінить економічної ситуації ні в один, ні в інший бік, а тим більше не змінить він її, покірливо бовтаючись у калабані своєї колоніальної мови. До речі, економічна ситуація Шевченка аж ніяк не допомагала йому думати широкомаштабно.

Небажання радикально переглянути правопис в Україні — це явище, крім усього, психологічне. Там усе ще існує у свідомості народу — в тім числі і мовознавців — той великий мур, який довго-довго відділяв Україну від Заходу. Починати думати про те, що наша мова європейська, а не лише східнослов'янська, можна тільки після психологічного подолання цього муру. Українська офіційна делегація, яка в 1962 році полетіла літаком до Парижу, була шокована одним фактом — відстанню. «Як же він близько, той Париж!» — вигукнув один високопоставлений член делегації, який до того літав тільки на схід — аж до Владивостоку. Отож треба літати і їздити — і тоді в уяві українця з України вималюється цілком нова карта світу і Європи. І стане цілком очевидним те, що слова, власні назви й імена, що прийшли із Заходу, обов'язково потрібно писати і вимовляти так, щоб вони були зрозумілі для західних сусідів. Діаспора ж має ту перевагу перед українцями з України, що конечність правильної транслітерації для нас — це питання коректності, поваги до мов народів, серед яких ми живемо, і врешті — поваги до самих себе.

Подолати психологічний бар'єр нелегко — це правда. Слона, наприклад, привчають жити в неволі таким способом: маленьке слоненя ловлять у джунглях і приковують ланцюгом до важкої залізної кулі. Слоненя росте і зникає до того, що куля триматиме його на ланцюгу вічно. Воно стає великим слоном — але з ланцюга не втікає. Бо ланцюг вже утворився в його голові...

Це так — але ж люди не слони. А тим більше люди, які все-таки спромоглися проголосити свою незалежність.